

Francis Galloway

Francis Galloway is koördineerder van die program in Uitgewerswese in die Departement Inligtingkunde, Universiteit van Pretoria.

E-pos: fgallow@postino.up.ac.za

“Ek is nie meer een van ons nie”: Breyten en die volk.

’n Verkenning van die sikliese ritme en die terugkerende motiewe in die openbare reaksie op Breyten Breytenbach¹

“I am no longer one of us”: An investigation into the cyclical rhythm and the recurring motifs in the public response to Breyten Breytenbach

The Afrikaans poet-intellectual, Breyten Breytenbach, has been an active participant in South African public life since his debut in 1964. His artistic and political choices draw upon a culture and a politics of resistance based in the past, present and future. Over four decades he actively contributed to the polarization and expansion of cultural and socio-political debate in South Africa. Against this background the article explores the cyclical rhythm of approval and rejection that characterizes the relationship between Breytenbach and the Afrikaner people. Recently his dissident voice in local cultural and political discourse has been silenced following the results of a “people’s poll” by a leading Afrikaans newspaper. The investigation contextualizes this watershed event by tracing key reception debacles in Breytenbach’s career and highlights recurring motifs and the manipulative role of the Afrikaner press. These events include the reception of the Paris based poet’s debut, *Die ysterkoei moet sweet* (The Iron Cow Must Sweat) (1964); the granting of a literary award and the ensuing refusal of a visa to his Vietnamese wife, an event that exiled the author (1965); his first visit to the country and participation in a “Sestiger” (Afrikaans authors of the 1960s) literary event (1973); his arrest, trial under the Suppression of Terrorism Act and subsequent imprisonment (1975); his release from prison and return to settle in Paris (1982); his return to South Africa to receive a literary award (1986); the reception of his first art exhibition, *Painting the Eye* (1994); the reception of his first play, *Boklied* (Song of the Goat) (1998); the reception of *Die toneelstuk* (The Play) and the subsequent opinion poll (2001); and the debacle that followed his decision not to publish for a wider Afrikaans readership and to disseminate his poems privately to a few friends (2002). **Key words:** Breyten Breytenbach, politics of resistance, Afrikaans literary debates, Afrikaans poetry.

I am no longer one of us

nou het jy geen wortels meer
behalwe die skerm van skyn
in boek en oor doek, die flikkering
van seek-na-sin en die uitmekaarhaal
van gewaande betekenis: nisse
waar die niks ’n vegie besoedeling deponeer
in ink, kleur, die verbygaande se beweging

jy kyk in die spieël en sien
hierdie gemeenskap is nie joune nie: (...)
(Jan Afrika: *Papierblom*)

Inleiding

Die venynige openbare reaksie op Breyten Breytenbach se *Die toneelstuk*, opgevoer tydens die Klein Karoo Nasionale Kunstefees (KKNK), loop in 2001 uit op 'n volkstemming wat Breytenbach weer eens uit die volkslaer ban. Sy reaksie hierop kulmineer in sy onttrekking aan die huidige kulturele en politieke diskoers asook aan die gevestigde Afrikaanse uitgee-sisteem. Gedurende 2002 versprei hy gedigte elektronies aan 'n groepie vriende. Hierdie keuse vir private verspreiding gee aanleiding tot die *Riemtelegram*-debakel en 'n openbare afranseling op *Sênet*, die kletskamer van die e-tydskrif, *Litnet*, en in die Afrikanerpers.

Die skerp openbare reaksie wat Breytenbach in die vroeë 21ste eeu onder Afrikaners ontketen, moet gesien word teen die agtergrond van die sleutelrol wat hy sedert die sestigerjare van die vorige eeu in die vorming van interne sisteempolarisering en die verskuiwing van kulturele en sosio-politieke sisteemgrense speel (Galloway, 1990: 3-40).

Gevestigde sisteme neig na selfverskansing en ewewig met omringende sisteme. Die strategie wat die bewakers van die gevestigde sisteem in werking stel om die bestaande strukture te stabiliseer, behels sowel maatreëls wat gerig is op die uitkakeling van versteurende elemente (byvoorbeeld deur stereotipering en uitbanning) as pogings tot kooptering en verdrukkende verdraagsaamheid (soos pryse en podiums). Oor die afgelope veertig jaar het "ons mense" 'n hele arsenaal van afweer- en stabiliseringsmeganismes rondom hierdie grensverskuivende kunstenaar-intellektueel ontplooi.

Vir vier dekades reeds is Breytenbach die teiken van sistemiese manipulasie en van 'n magspel waarbinne hy herhaaldelik tot sondebok (of swartskaa) geslaan word. Hy weerspieël egter self ook die verwarring en polarisering in die Afrikanergemeenskap met sy wisselende keuse tussen radikale betrokkenheid en intellektuele afstand; deelname aan die politieke werklikheid en die fiksionele verwerking daarvan; die speel van 'n verteenwoordigende rol binne subsisteme en die verset daarteen. Hy bly die hegemonie uitdaag, maar laat ook by tye toe dat hy gekoöpteer word ten einde tydelik tuis te kan kom. Hy is een van 'n klein groepie kunstenaars wat daarin kon slaag om 'n hele gemeenskap tot selfondersoek te dwing en van ideologiese aannames en kunsopvattinge rekenskap te laat gee.

Die doel van hierdie artikel is om die sikliese ritme waarop die "volk" en Breytenbach mekaar omhels en afstoot aan die hand van sentrale resepsie- en volkstemming-debakels toe te lig. In die proses kom terugkerende temas in die openbare reaksie aan die bod (soos die

vervreemdingseffek van sy kuns en sy Afrikanerskap al dan nie) asook die (manipulerende) rol van die media (spesifiek die Afrikanerspers) ten opsigte van heersende ideologiese en literatuuropvattinge.

Die werkswyse wat gevolg word, is om oorsigtelik verslag te doen oor resepsie- en volkstemming-debakels wat dateer uit die tydperk 1964 tot 1989, met verwysing na gedetailleerde bespreking en dokumentering in Galloway (1990); resepsie- en volkstemming-debakels sedert 1990 word meer uitvoerig gedokumenteer omdat dit nog nie elders onderneem is nie.

Resepsie van *Die ysterkoei moet sweet* (1964)

Breytenbach se debuutbundel, *Die ysterkoei moet sweet*, gooi in 1964 'n knuppel in die publieke stamhok (sien Galloway, 1990: 31-37). Die toonaangewende kritici van die dag voorspel dat die leserspubliek óf gaan lag oor die bundel met sy "afsigtelike" stofomslagtekening en eksentrieke tipografie (W.E.G. Louw, *Die Burger*, 26.2.65; R. Schutte, *Die Vaderland*, 5.2.1965) óf hulle gaan vererg oor die ekshibisionisme, die afbreek van tematiese hiërargieë wat tot dusver gegeld het en die volgehoue neiging om te skok (F.I.J. van Rensburg, *Die Volksblad*, 21.1.65).

Hierdie voorspelling was in die kol. Briefskrywers beskou Breytenbach se gedigte as anagramme vir snobs, louter snert en walglike gemors wat nie bedoel is vir doodgewone mense nie, probeersels wat beslis nie opbouend en verheffend is nie en ook nie letterkundig skoon en groot nie. Die ongeduld met die digter se nuwe en moeilike tegnieke kan herlei word na die opvatting dat kuns gerig behoort te wees op die skoonheid en die orde, dat dit 'n getroue afbeelding van 'n vertroude werklikheid moet wees en norme moet bevestig wat deur ander werke en die maatskappy daargestel is.

Die verteenwoordigers van die literêre establishment is in twee kampe verdeel. Daar is diegene wie se literatuuropvatting ooreenkomste toon met dié van die publiek en wat gevolglik nie beïndruk is deur die digter se tematiek en werkswyse nie en dit afmaak as blote mode (Jan Kromhout, *Die Transvaler*, 4.1.65; Grové, 1967). Ander se aanvanklike lesersweerstand word egter oorbrug en die skaal hel meestal oor na aanprysing (en beloning met 'n prys) van die revolusionêre en radikale vernuwing wat die bundel op die gebied van die poësie bring (Louw, 1965; Opperman, 1965; Antonissen, 1965; Cloete, 1965). Daar was dus ook dié lesers wat hulle oopstel vir die verskuiwing van hul verwagtingshorison en wat verruk is deur die verfrissende nuutheid, die speelse en fantasie van Breytenbach se woordkuns en wat verse

ontdek wat soos voëlent op 'n mens groei, deel word van jou bloed.

Die APB-prys en die visumweiering (1965)

'n Jaar ná sy debuut kom Breytenbach weer in die nuus toe dit bekend raak dat hy die APB-prys van die Afrikaanse Pers-Boekhandel gewen het (sien Galloway, 1990: 43-56). *Dagbreek en Sondagnuus* (14.2.65) skilder 'n romantiese prentjie van die swerwersbestaan van die seun van Bonnievale wat sy ouers en vaderland vyf jaar laas gesien het en sy prysgeld wil aanwend om sy geboorteland aan sy koninklike lotus, sy vrou van Oosterse afkoms, te kom wys. Teen Mei 1965 raak dit bekend dat 'n visumaansoek vir Yolande Breytenbach afgekeur is. Die media-aankondigings hieroor gee aanleiding tot hewige openbare reaksie.

Berigte oor die bekroning van sy werk en oor sy persoonlike lewe stel die digter as mens bekend aan 'n publiek vir wie hy andersins net 'n skrywer sou bly. Met die uitsondering van enkele briewe is die briefskrywers in koerante (veral in *Die Burger*) teen sy huwelik en skryfwerk gekant. Die anti-Breytenbach-reaksie kan verdeel word in twee groepe. Aan die een kant is daar die reaksie op sy oortreding van 'n landswet deur sy huwelik met 'n "nie-blanke" vrou en aan die ander kant is daar reaksie op hom as kunstenaar, sy liberaalheid as skrywer en sy verbintenis met die Sestigters.

Briefskrywers in die eerste kategorie voer aan dat Breytenbach met voorkennis en voorbedagte rade 'n huwelik aangegaan het wat onwettig is in sy land, dat mense wat die huwelik tussen 'n blanke Afrikaner en 'n nie-blanke vrou goedpraat, nie in Suid-Afrika hoort nie en verdien om in die buitenste duisternis gewerp te word (A.P. du Plessis, *Die Burger*, 2.6.65). Die volk word gewaarsku om nie die beginsels van sy voorouers prys te gee nie (Deon Kotzé, *Die Burger*, 4.6.65) en om sy identiteit te bewaar, want dit is elke trotse en beskaafde volk se waardevolste kleinood (Loubser, *Die Burger*, 7.6.65); dit kan nie toegelaat word dat die Breytenbachs 'n presedent skep wat onberekenbare skade aan ons tradisionele leefwyse en landsbeleid sal berokken nie (Vincent van der Westhuizen, *Die Burger*, 20.6.65); die godsdienstige en rasseandersheid maak hierdie huwelik iets vreemds aan die norm (C.W. Louw, *Die Burger*, 18.6.65).

Briefskrywers in die tweede kategorie gee ook aanduidings van hulle ideologiese en politieke voorkeure, maar lê verder verbande met die opvatting dat dit die funksie van die kuns is om die politieke *status quo* te onderskryf en dat skrywers "volkskrywers" moet wees. Een briefskrywer gee selfs raad aan uitgewerye en instellings wat pryse toeken.

Volgens hom moet hulle dit verpligtend maak dat “deelnemers” hulle eie en hul gades se persoonskaarte aan die bundel poësie of prosa heg wat vir beoordeling in aanmerking kom: “Deur hierdie reël streng toe te pas en eers die persoonskaarte te bestudeer, sal dit soms nie eers nodig wees om lang manuskripte vol onverstaanbare onsin deur te lees nie en sal baie onaangenaamheid uitgeskakel word. Op dié wyse hou ons ons letterkunde raseg en suiwer” (Jan Pretorius, *Die Burger*, 24.6.65).

Breytenbach se verbintenis met die Sestigters word herhaaldelik beklemtoon. Een briëfskrywer noem hulle ’n klompie “windbroekprotesteerdere” wie se pogings bestaan uit ’n paar boekies wat “al klaar op rakke lê en stof vergader, kletspraatjies oor hoe onbeskaafd die Afrikaner is, ’n onophoudelike onderlinge gerugkrappery en ’n yslike grootbekkigheid oor die algemeen – dus niks om oor te roem nie” (Gert Pretorius, *Die Burger*, 14.6.65). Volgens hierdie populistiese meningsvormers word sekere letterkundiges alte maklik op sleeptou geneem deur elke agitاسie van baard- en plakkaat-draende intellektuele, terwyl die volk deur ’n soort literêre orde van sersant-majore beveel word om te klink en te drink ter wille van die vryheid van spraak en pers en van hernuwing (“Ysterkoei”, *Die Vaderland*, 8.6.65). Die versugting gaan op dat “die Vader ons land en volk daarvan bewaar dat ons dalk eendag geregeer word volgens die norme en denkbeelde van die huidige geslag ‘kunstenaars’, baie van wie, hoewel in ’n bepaalde rigting begaaf, van die mees emosionele, oorgevoelige en soms kwalik toerekeningsvatbare mense in die land is” (G.J. Pienaar, *Die Burger*, 10.6.65).

Met verwysing na enkelinge wat hulle kommer uitspreek dat Breytenbach verlore mag gaan vir die Afrikaanse letterkunde, reageer briëfskrywers in die volgende trant: “Sal ons Afrikaners regtig iets verloor as ons nie Breytenbach met sy liberalistiese idees by ons het nie? Ek glo ons is sonder sy werke beter daaraan toe. Laat ons maar liever in onkunde en ‘geestelike onbeskaafdheid’ verkeer eerder as om ons trots en beginsels prys te gee ter wille van liberalisme” (Nellis van Rensburg, *Dagbreek*, 20.6.65). Pleidooie gaan op vir ’n egte volksdigter wat deur skade en skande by sy volk staan (A. de Wet, *Dagbreek*, 13.6.65). Selfs ’n toonaangewende kritikus glo dat die “morele kode van die volk” voorop staan in die verhouding kuns en politiek en dat die kuns die volkstrewe moet dien (Humphrey du Randt, *Dagbreek*, 13.6.65). Hierdie soort opvatting word in die sewentigerjare uitgebou in ’n geheime studiestuk oor die gevaar wat versetliteratuur en dissidente skrywers vir die volksaak inhou en wat voorgelê word aan die Afrikaner Broederbond (Galloway, 1990: 86-89).

Breytenbach reageer in 'n brief aan *Die Burger* (2.6.65) op die visumweiering aan sy vrou en by verstek op die volkstem wat teen hom uitgebring is. Hy stel dit onomwonde dat hy "apartheid met al sy implikasies haat". As apartheid verteenwoordigend is van die Afrikanerdom, as die twee nie geskei kan word nie, sien hy geen toekoms vir die Afrikaner in Suid-Afrika nie. Sy teleurstelling, en woede, kry uitdrukking in die stelling: "As ek my Afrikanerskap sou kon opsê, sou ek dit doen. Ek skaam my vir my mense".

Die koerante van die Afrikaanse Pers-stal onderskryf die handhawing van wet en orde ten opsigte van die visumweiering. Een rubriekskrywer van *Dagbreek en Sondagnuus* (20.6.65) meen egter dit was 'n administratiewe oordeelsfout wat nie vir partyvoordeel uitgebuit moet word nie. *Die Vaderland* (3.6.65) se standpunt is:

Breytenbach het uit eie vrye sin en wil besluit om nie aan die lewensnorme of wetlike verordeninge van sy gemeenskap te formeer nie (...) hy begaan 'n groot oordeelsfout, bewus of onbewus: ONS het hom nie sy Afrikanerskap ontnem nie. Dis HY wat vir homself eerlik moet rekenskap gee wat "Afrikanerskap" van die draers daarvan verg en of hy dit nie lankal self, met voorbedagte rade, prysgegee het nie.

Die Transvaler (8.6.65) beroep hom op wetenskaplike argumente en die goddelike roeping van die Afrikanervolk en beveel aan dat: "Afrikaners wat een van die belangrikste beginsels van hul volk se lewensbeskouing verwerp en wat hulle ook vir hulle mense skaam, nou 'n besondere stap kan doen. Dit is om hulle voet ook te plaas op die pad wat na Parys lei". Nasionale Pers se *Die Burger* neem geen redaksionele standpunt in nie en hierdie koerant word deur 'n skrywer daarvoor verwytd: "Watter kant toe gaan hier gekies word? Die volk wat brood en botter en flied wil hê? Of die suiwerste hart van die volk, die kultuur, waarsonder die liggaam sou verskrompel?" (André P. Brink, *Die Burger*, 11.6.65). (Die dubbelsinnige rol wat *Die Burger* sedert die sestigerjare ten opsigte van Breytenbach speel, word uitgewys in Galloway, 1990: 22-25; 51-52 en elders.)

Die telling was gedoen, die teerling gewerp: die volk en sy segsmense het Breytenbach gebrandmerk as buitestaander wat nie konformeer aan die groepsnorme nie. Van nou af sou die kwessie van identiteit (en 'n herdefiniëring van Afrikanerskap en Afrikaans-wees) die hoofbron van Breytenbach se sosiale kritiek word en sy uitsprake oor (Suid-)Afrikanerskap hoekstene in 'n uitkringende debat oor lojale verset teenoor Afrikanerverraad.

Die “Blik van buite”-toespraak (1973)

Breytenbach bring in 1973 vir die eerste keer in lewende lywe sy sienings oor Afrikaans en Afrikanerskap na die volk. In hierdie vroeë fase van verligte Afrikanerpolitiek word ’n visum aan sy vrou toegestaan en kom hulle vir negentig dae na die digter se geboorteland. Dit is die verligte Sondagkoerant, *Rapport*, wat die nuus van die Breytenbachs se aankoms in ’n eksklusiewe voorbladberig aankondig. Die beoogde private familiebesoek word spoedig deur die pers in ’n skouspel omskep en Breytenbach se optrede by die Universiteit van Kaapstad se Sestiger-Somerskool dra grotendeels daartoe by (sien Galloway, 1990: 122-129).

Die Afrikanerpers (wat die vorige paar jaar striemende kommentaar gelewer het op Breytenbach se openbare uitsprake in die Nederlandse pers oor apartheid, Afrikanerskap en sy vereenselwiging met die vryheidstryd) verwelkom die begaafde ballingdigter, aan wie die verlange na sy geboorteland al die jare gevreet het, want nou het hy huis toe gekom om die plek waar sy hart is aan sy mooi, verfynde, opgevoede vrou uit die Viëtnamese adelstand te wys. In die vorm van “’n briefie aan Breyten” verwelkom die redakteur van *Rapport* (7.1.73) die digter en vertel hom hoe nodig die land hom as digter het:

Verskoon asseblief die vleitaal, maar jy weet ons het glad te min manne soos jy. In ’n hele geslag lewer ons soms nie eens een man met jou soort talent op nie. Ons kan nie bekostig om jou te verloor nie. Ons wil hê jy moet by ons bly – indien nie in die liggaam nie, dan tog wel in die gees, soos die ou dominees altyd gepraat het.

Hy vra dat die digter nie uit reaksie teen aanvalle uit eie kring sy rug op sy mense moet draai en sy gevoelens deur verdrywers laat bepaal nie, want dan sal hy sy invloed by sy mense verloor.

’n Groot deel van die pers wat so hartlik gereageer het op die koms van die Breytenbachs sing egter ’n ander deuntjie na sy “Blik van buite”-toespraak by die Somerskool aan die Universiteit van Kaapstad. Die afwysende reaksie wat die toespraak (waaroor breedvoerig berig word in *Die Burger*, 15.2.73) uitlok, is veral gerig op sy uitsprake oor Afrikanerskap en Afrikaans. Volgens Breytenbach kan die voortbestaan van die Afrikaner en sy kultuur alleen verseker word deur die aanvaarding van Suid-Afrikanerskap. Die Afrikanervolk is ’n bastervolk, maar het daardie gedeelte van sy bloed wat uit Europa kom, gestol tot ’n gewaande stam-identiteit: “Ons het van ons andersheid die norm, die standaard gemaak – en die ideaal. En omdat die handhawing van ons andersheid *ten koste* van ons mede-Suid-Afrikaners – en ons Suid-Afri-

kaansheid – is, het ons ons bedreig gevoel”. Sy aanklag is dat die mure wat ons om ons gebou het ten einde ons identiteit te beveilig, die “bestek van ons selfmoord, ons selfvernietiging, ons dood” geword het. Hy doen ’n beroep op mede-Afrikaanse skrywers om nie te bly vassit in “die strikke van Apartaans nie, maar *Afrikaans* te praat” en so hul Suid-Afrikanerskap en menslikheid uit te leef.

In reaksie op hierdie toespraak berig die redakteur van *Hoofstad* (17.2.73) dat hy beroepe en oproepe van “ons goeie lesers” ontvang waarin aangedring word op die onmiddellike uitskop van Breytenbach uit die land, want hy het hom nou bewys as uitlander, ’n letterkundige terroris en ’n verlore seun wat gerus maar verlore kan bly in die linkse wêreld van Parys. Die redakteur voel egter dat dit nie nodig is om teen Breytenbach op te tree nie: “Ons Regering het waarskynlik met sy besluit om hom tog in Suid-Afrika toe te laat, hierdie digter-agitator genoeg tou gegun om homself op te hang. Waarom hom nou van dié galg bevry deur hom uit die land te help?” *Die Burger* berig breedvoerig oor die toespraak en plaas lesersbriewe, maar lewer weer nie redaksionele kommentaar nie. Breytenbach self verwerp die valse verligtheid van laasgenoemde koerant as “reukwater wat van tyd tot tyd gestrooi word oor die vrot (maar giftige!) karkas van die Staat, ’n *wit* Staat vir witmense” (*Die Burger*, 14.3.73).

Die algemene gevoel onder die briefskrywende publiek (wat meestal nie self teenwoordig was tydens Breytenbach se toespraak nie en dus reageer op beriggewing daaroor) is dat sy uitlatings sieklik en walglik is; hulle is vol wrewel en ergernis oor die snert wat die digter kwytraak. Sommige voel beswaard oor die kunstenaar wat hom met die politiek bemoei en profeet probeer speel. Die meeste briefskrywers in *Hoofstad* en *Die Transvaaler* is egter opgeruk oor Breytenbach se siening van die Afrikaner. Die algemene gevoel is dat die Afrikanervolk dié volk is wat hierdie land staande hou omdat sy kultuur al een is wat nie aan die permissiewe tydgees van die nuwe moraliteit toegee nie en wat in sy volkskarakter Christelik is. Die digter word telkens, ten spyte van die feit dat hy Afrikaans praat, nie as ’n Afrikaner beskou nie, maar as ’n kultureel verbasterde.

Dit is egter ook so dat Breytenbach tydens sy toespraak ’n hartlike ontvangs vanuit die gehoor, wat grotendeels uit “onse mense” bestaan, geniet het. Die joernalis Schalk Pienaar (*Rapport*, 18.2.73) skryf dit toe aan ’n ontplooiende verset onder Afrikaners teen Afrikaner-kleurpolitiek. In dieselfde uitgawe stel Rykie van Reenen dit dat “die Boere nie meer base wil wees nie, maar in die allereerste plek *bantoe* (...) wat

as dit vertaal word, maar alleen beteken: *mense*". Enkele lesersbriewe deur persone wat self in die gehoor was, bevestig hierdie waarneming. Een anonieme briëfskrywer voel dat skrywers soos Breytenbach funksioneer as "simbool van ons eie bevryding wat maar net nog ons nuwe vermoë behels om dinge onbevrees en duidelik uit te sê" (*Die Burger*, 21.2.73). 'n Ander stel dit dat meer mense soos hierdie digter nodig is om alle Afrikaners bewus te maak van die monsterbeeld van die Afrikaner wat deur die jare geskep is (en waaraan die staat, kerk, kultuurorganisasies en die letterkunde meegehelp het) sodat daar dalk 'n kans mag wees om iets van ons mensheid te red (Manie van der Spuy, *Die Burger*, 26.2.73).

In die ideologiese konteks van sewentig verloop die bestekopname ten opsigte van die toespraak op 'n verligte wyse. Dissidente "uitpratere" word nie meer in die buitenste duisternis gewerp nie, maar skadeloos gestel deur die segsmanne van die volk. Otto Krause van *Die Transvaler* (27.2.73) stel dit soos volg:

Omdat ons Afrikaners in die algemeen glo dat die ou Engelse liberale bedreiging nie meer tel nie en selfs nie ter sake is nie (...) daarom kan die Sestigers na hartelus praat sonder dat die hoofstroom van die volk hulle erg kwalik neem. Dus maak dit nie groot saak dat hulle in sekere opsig dieselfde liberale taal van die linkse opposisiemagte praat nie.

Volgens hom word hierdie andersdenkendes aanvaar as synde deel van ons eie intellektuele gisting en hulle bly lede van die volk. Hierdie verbreding van die Afrikanerlaer is 'n aanduiding dat die "Afrikaanse solidariteitsgevoel sodanig aangegroei het dat ons nie meer bang hoef te wees vir sulke meningsverskille nie". Hy sien die "Nuwe Menslikheid" wat nou formeel van stapel gestuur is as 'n onvermydelike aspek van die "ontplooiing van aparte ontwikkeling".

Die eerste verhoor en die *Rapport*-volkstemming (1975)

Op 19 Augustus 1975 word Breytenbach op die Jan Smuts-lughawe in hegtenis geneem. In 'n summiere verhoor verskyn hy op 21 November voor die regter-president van Transvaal om te antwoord op aanklagte ingevolge die Wet op die Onderdrukking van Terrorisme (sien Galloway, 1990: 169-184). Hy erken skuld op die lywige klagstaat waaruit bepaalde verwysings na geweld en ondermyning verwyder is. Vier dae later word hy skuldig bevind aan die hoofaanklag dat hy 'n aktiewe ondersteuner is van die verbode ANC en 'n stigterslid van geheime

anti-apartheidsorganisasies en (ten spyte van die verwydering daarvan van die klagstaat) aan elf terroristiese daade ter bevordering van 'n sameswering wat strewe na die rewolusionêre verandering van die Suid-Afrikaanse samelewing.

Voor die vonnis uitgespreek word, bied die verdediging getuienis ter versagting en 'n pleidooi vir 'n minimum vonnis aan in die vorm van 'n kontekstualisering van die digter se betekenis vir die Afrikaanse letterkunde, 'n verklaring deur die ondersoekbeampte in die saak en 'n verduideliking van sy lewensloop en optrede deur die digter self wat sy vriende én teenstanders onkant betrap. Die regter lê egter klem op die erns van die aanklag: "In die omstandighede wat vandag bestaan, die klimaat wat nou heers, is wat u gedoen het 'n ernstige bedreiging vir die veiligheid van die staat en die vreedsame naasbestaan van die inwoners van hierdie land. In al die omstandighede het ek tot die gevolgtrekking gekom dat die vonnis wat ek moet oplê, een is van nege jaar gevangenisstraf" (Viviers, 1978: 73-74).

Twee jaar van hierdie vonnis was in eensame aanhouding in die maksimum sekuriteitsafdeling van Pretoria Sentraal en loop uit op 'n tweede verhoor in 1977 waartydens ongerymdhede aan die kant van die staat ten opsigte van die eerste verhoor op die lappe kom (sien Galloway, 1990: 194-205).

Die gebeure om Breytenbach se aanhouding en verhoor was 'n verleentheid vir die verligte Afrikaners wat hom in 1973 met ope arms terugverwelkom het in die land en wat selfs sy Somerskool-toespraak kon koppel aan die opkoms van die "nuwe" Afrikaner. Dit het inderdaad tóé gegaan oor die verbreding van die Afrikanerlaer om plek te maak vir afwykelinge soos die Sestigters. Maar hierdie nuwe laer het natuurlik ook sy grense en Breytenbach se aandadigheid aan "terrorisme" het hom daarbuite gestel. Dit was dus in 1975 vir die verligte pers moeilik om dieselfde entoesiasme teenoor hom te handhaaf as twee jaar tevore.

Die verligte koerantredakteurs voel nou almal dat hy sy tronkstraf verdien. Hulle omseil die werklike politieke vraagstukke wat rondom die verhoor opduik deur Breytenbach se "bekering" aan te gryp en daarvoor te pleit dat mens en kunstenaar geskei word sodat hy eendag weer in die laer opgeneem kan word. Hulle wil sy "Afrikanerskap aan hom teruggee" ter wille van die Afrikaanse letterkunde en kultuur (*Die Vaderland*, 28.11.75 en *Hoofstad*, 28.11.75). *Die Burger* (27.11.75) is nie so vergewingsgesind nie, maar eerder verleë oor Breytenbach se "weinig heroïese vertoning" wat deur sy gewese rewolusionêre vriende as verraad beskou sal word: "Dit is nie aangenaam om 'n mens te sien breek

nie. Hy gaan nou die prys betaal vir 'n gevaarlike onbesonnenheid wat hy te laat as sodanig herken het. Dit is bitter duur en hard, en ons kan jammerte nie uitsluit uit die gevoelens wat dit by ons wek nie". Die redakteur van *Die Transvaler* (26.11.75) wys op die dubbele gevaar van vervreemding van die volk aan die een kant en indoktrinasië aan die ander kant. Die individu moet binne die Afrikanerlaer, die volkskring, bly en sorg dat sy verzet lojaal is, want as die afstand tussen die individu en sy volk letterlik en figuurlik te groot word, word die byna mistieke naelstring geknip, en dan gaan iets in mens dood. Indoktrinasië ("ideologie vermeng met 'n oordosis van emosie en kondisionering") is op sy beurt 'n gif tot verderf wat die lewe van 'n volk kan saboteer – en dit geld vir beide die kweek van anti-Afrikanerskap as vir dié soort Afrikanerskap wat "roekeloos nasionalisme en verengde politieke en kulturele selfgenoegsaamheid stook".

Die verhoor en skuldigbevinding ontlok minder reaksie in die vorm van lesersbriewe as die visumdebakel van 1965. Die Afrikanergehoor wat hom in 1973 toegejuig het tydens sy Somerskool-toespraak, swyg nou. Die minderheid brieffskrywers is aangegryp deur Breytenbach se "berou" en is bereid om hom weer op te neem in Afrikanerkringe ter wille van sy "kunstenaarsiel" en om Suid-Afrika se "strewe na menslikheid" te belig (P.W. Marais, *Die Transvaler*, 16.12.75 en H. Purchase, *Die Transvaler*, 11.12.75). Die meerderheid brieffskrywers meen egter dat sy straf geregtig is – wat hy gedoen het, is duiwelse werk, verloëning en verraad op 'n skaal wat geen simpatie regverdig nie. Byna al die briewe in die tweede kategorie weeg die digter op teen "ons manne op die grens" en in een brief word gevra: "Wie doen die meeste vir ons taal? Húlle beskerm ons sodat ons taal en volk en land kan voortbestaan" ("Suid-Afrikaner", *Beeld*, 4.12.75). In 'n ander brief blameer 'n pa in bitterheid nie die terroriste aan die grens vir sy kind se dood nie, maar "die terroriste in ons midde soos Breyten Breytenbach – ek sou graag 'n koeël deur sy kop wou jaag" (*Vaderland*, 28.11.75).

Twee openbare meningsvormers ten opsigte van Afrikanerskap (uit die verligte en verkrampte stalle onderskeidelik) ontleed die Breytenbach-geval in *Woord en Daad* (J.H. Coetzee, 1976) en *Die Afrikaner* (Jaap Marais, 1976). Volgens die artikel in eersgenoemde tydskrif het die Afrikanerskrywer die verantwoordelikheid, indien hy aanspraak wil hê op Afrikanerskap en op waardering vir sy werk, om daarteen te waak dat sy kuns "verkrag en misbruik word vir ondermynende geweld waardeur dit net so volks- en vaderlandsverraderlik word as die gebruik van landmyne en submasjiengewere". Die volk moet egter ook

nie die kunstenaar ligtelik verstoot en vereensaam nie, want "as 'n klein volkie wat onder benarde omstandighede leef, kan ons werklik nie bekostig om 'n enkele volksgenoot in die arms van die wagtende wolwe te dryf nie". Hierdie argument word in *Die Afrikaner* afgemaak as 'n liberale strategie om die definisie van Afrikanerskap so wyd te trek sodat almal wat nie 'n Afrikaner wil wees nie, of besig is om die volk te vernietig, ingesluit kan word. Ware volkslede is dié wie se leuse "Witmanskap, Afrikanerskap en Suid-Afrika Eerste" is. Breytenbach is 'n verraaier wat hom in 'n oorlog by die vyand aangesluit het en daarom "deur die konsensus van die Afrikanervolk" verwerp word as Afrikaner.

Koppe is inderdaad getel in die vorm van 'n meningspeiling deur *Rapport* oor of dit tot Afrikaans se voor- of nadeel sal strek as Breytenbach nie meer in Afrikaans skryf en publiseer nie. *Rapport* (28.9.75) berig oor hierdie eerste formele volkstemming rondom dié doring-in-die vlees kunstenaar-intellektueel. 35,6% van die Afrikaners wat ondervra is, stem dat dit die Afrikaanse letterkunde tot voordeel sal strek as hy ophou skryf; 21,1% voel dit sal die Afrikaanse letterkunde tot nadeel strek as hy nie meer in Afrikaans skryf nie; byna die helfte van die teikengroep spreek geen mening uit nie. (Stilswye het ook in ander Breytenbach-volkstellings 'n groot rol gespeel – miskien is die meerderheid Afrikaners draadsitters?). Volgens hierdie uitslag sê een uit elke drie Nasionale Party-ondersteuners dat hulle Breytenbach nie sou mis nie (waar staan die ander twee derdes?). 30,9% Engelssprekendes glo dit sal tot Afrikaans se nadeel wees as hy nie meer in Afrikaans skryf nie. Die berig stel dit duidelik dat die oorgrote meerderheid respondente hierdie vraag beantwoord het vóórdat dit nog bekend geword het dat Breytenbach in hegtenis geneem is. Die implikasie is dat die telling teen Breytenbach daarna hoër sou wees.

Die redaksionele kommentaar in die Afrikanerpers, die reaksie van briëfskrywende lesers en die uitslag van die meningspeiling rondom Breytenbach se bydrae tot die Afrikaanse letterkunde gee nie aanduiding van besinning oor die moontlike legitimititeit van alternatiewe sienings of 'n alternatiewe politieke bedeling vir die land nie. Dit gebeur in 'n tydvak waarin Afrikaans die lont in die kruitvat van die Soweto skole-opstand (1976) word wat spoedig landwyd sou versprei terwyl Breytenbach sy tronkstraf uitdien.

Vrylating en verhuising (1982)

Gedurende sy gevangenskap was daar sporadiese pleidooie vir Breytenbach se vrylating, insluitende die aksies van internasionale anti-

apartheidsgroepe, die Franse regering, PEN-Internasionaal en die Afrikaanse Skrywersgilde. Selfs enkele Afrikaanse koerante het in die tagtigerjare versigtig bewoorde voelers uitgesteek na die moontlikheid van vervroegde vrylating, veral omdat hy “nie gemaak is van die stoffasie van geharde en gevaarlike revolusionêre nie”, omdat die “blanke openbare mening” (die volkstem) teen hom verflou en omdat begenadiging dalk “beter rehabiliterende resultate” mag oplewer as uitvoering van die letter van die vonnis (*Die Vaderland*, 23.11.80).

Vroeg in 1982 word ’n wetswysiging aanvaar wat voorsiening maak vir die vervroegde vrylating of vrylating op parool van mense wat skuldig bevind is aan misdrywe teen die veiligheid van die staat. Hierdie toeweging maak deel uit van die hervormingspolitiek van die dag.

Op 2 Desember 1982 word Breytenbach onverwags uit die gevangenis vrygelaat na sewe jaar tronkstraf. Na ’n besoek aan sy familie vertrek hy en sy vrou na Parys waar hy later Franse burgerskap aanvaar en vanwaar sy loopbaan as intellektueel op internasionale verhoë ontplooi (sien Galloway, 1990: 219-220).

Die breë publiek swyg oor Breytenbach se vrylating; hulle het hom moontlik vergeet, want sy stem was stilgemaak tydens sy gevangenskap. Die oorwegende reaksie van die Afrikanerpers is een van waarskuwing. *Oggendblad* (16.12.82) is bly dat Breytenbach verkies om elders te woon en hoop dat hy ’n duur, maar goeie les geleer het: “Om nie te diep in rewolusionêre politiek betrokke te raak nie. Sy straf is uitgedien en hy het sy prys betaal. Nou is dit belangrik dat hy liefs van die openbare toneel verdwyn, want hy is iemand wat ’n misdaad teen ons en ons land gepleeg het”. *Die Volksblad* (6.12.82) hoop die afslag op sy vonnis sal “’n stimulant wees om hom van verdere geknoei teen staatsgesag te weerhou”. *Die Burger* (6.12.82) spreek die hoop uit dat hy “sy ou politieke paaie van ekstremisme sal vermy en dat hy die onbetwisbare talent waaroor hy beskik, voortaan uitsluitend sal aanwend in die belang van die Afrikaanse taal en letterkunde”.

’n Minderheidstem gaan in *Hoofstad* (6.12.82) op vir Breytenbach as woordkunstenaar wat deur sy betrokke skrywery “in nuwe perspektief” ’n opbouende bydrae kan lewer tot vreedsame verandering in die land. Hierdie koerant het egter ’n bepaalde politieke agenda: “Breytenbach sal stellig reeds weet dat die Suid-Afrika van vandag nie heeltemal dieselfde een van sewe jaar gelede is nie – behalwe waar ’n sterk owerheid nog steeds die veiligheid van die Staat jaloers bly bewaak. Die Suid-Afrika van 1982 is een wat, onder leiding van ’n dinamiese Eerste Minister, die weg van eerlike en welwillende evolusie ingeslaan het”.

Elf maande na Breytenbach se vervroegde vrylating kon wit stem-geregigtgdes ja of nee gaan stem vir 'n "Nuwe Bedeling". Die pers het nie agterweë gebly om prominensie te verleen aan die oorwegende ja-reaksie van die Afrikaanse literêre establishment nie (Galloway, 1990: 221-222).

Breytenbach (1986: 171) self meen egter dat 'n ja-stem wit dikta-torskap en diskriminasie verder sal wettig; dat die aanpassings onder die Botha-bewind 'n vals front skep waardeur die Suid-Afrikaanse re-gering sy beeld na buite probeer verbeter. Volgens hom verteenwoordig die "Nuwe Bedeling" die strategiese en strukturele veranderinge wat nodig is om die wit minderheid se magsmonopolie te versterk; die staat het dus geen evolusie ondergaan nie.

Net soos in die voor-tronkfase beywer Breytenbach hom in die na-tronkfase in die openbaar vir transformasie in teenstelling met die hervorming van apartheid en die Suid-Afrikaanse staat. Indien hy hom nog in die eersgenoemde fase uit skuldgevoel in 'n "ons"-verhouding verbind het met die Afrikaners, deins hy na sy vrylating terug van Afrikanerskap. Kort na sy aankoms in Parys stel hy dit so: "Ek is nie meer 'n Afrikaner nie. En dit is nie uit opstand of uit skaamte nie. Ek voel my net nie meer verbonde aan die konsep nie. Ek is hoogstens nog Suid-Afrikaans" (Breytenbach, 1982).

Hy dra nie meer gewillig saam aan die skande van sy mense nie en sy verbondenheid met die land het kompleksier geword. Hy is nie meer volkskritikus uit skuld en sentiment nie (Breytenbach, 1984: 328), maar toegewy aan die saak van swart politieke mag en 'n meerderheids-regering, soos verteenwoordig deur die ANC. Maar selfs as radikale teenstander van apartheid bly hy by die Afrikaner betrokke en wel in die rol van bewusmaker of gewete. Hy sien sy taak (Breytenbach, 1986: 204) as die soeke na die barsies en skeurtjies waardeur 'n verskuiwing in die Afrikanerbewussyn kan plaasvind en na metodes waardeur hierdie verskuiwings ingespan kan word vir die bewerkstelling van transformasie (sien Galloway, 1990: 225-238).

Die Rapport-prys (1986) en die poststaatsteater era

Die tagtigerjare is 'n skisofreniese tydvak vir die volksaak. Aan die een kant word twee opeenvolgende noodtoestande aangekondig om verset teen die staat se apartheidsideologie te onderdruk en aan die ander kant is dit die hoogty van die sogenaamde "alternatiewe Afrikanerskap". Die Afrikaner-establishment openbaar 'n nuwe-bedeling-houding ten opsigte van die dissidente Breytenbach wat toe nie, soos gehoop is, sy

mond in die openbaar hou en net sy hand op papier sit om die Afrikaanse letterkunde en kultuur uit te bou nie.

Die Hertzogprys, die groot volksprys, word in 1984 aan hom toegeken vir sy tronkbundel (*'yk'*) (sien Galloway, 1990: 245-247). Hy wys dit egter van die hand omdat hy glo dat hy deur die aanvaarding van die prys sou help om "'n illusie van soepelheid te verleen aan strukture en 'n stelsel wat eksklusief, diskriminerend en verdrukkend bly" (*Die Vaderland*, 7.5.84).

Op 12 April 1986 word die nuut ingestelde *Rapport*-prys aan Breytenbach toegeken tydens 'n luisterryke geleentheid in die Staatsteater in Pretoria. Die bekroning lok teenstellende reaksie uit van die voor-aanstaande en uitgelese gehoor. Hulle juig hom tydens die aankondiging staande toe (die verloopse seun het immers weer huis toe gekom, met sy kleurvolle karavaan), maar reageer gedemp op sy kritiese aanvaardingstoespraak.

Vir verligte Afrikaners is die toespraak 'n verleentheid omdat hulle, dertien jaar na die Somerskool-toespraak, nie wou hoor dat hulle nog nie werklik gevorder het op die pad na (hulle) bevryding nie. Ander toehoorders vind sy gebrek aan erkentlikheid en onkunde oor resente politieke ontwikkelinge en sentimente aanstootlik (Galloway, 1990: 249-254).

Breytenbach se aanklagte tydens sy ontvangstoespraak (*Rapport*, 13.4.86) is dat die Afrikaner 'n onding doen aan mede-Suid-Afrikaners; dat die Afrikaner rassisme oprig en ophemel as ideale staat; dat die Afrikanerstaat 'n anomalie en anachronisme is; dat die Afrikanerkerke moreel bankrot is en "God rondstoot asof Hy 'n Casspir is"; dat die denkende establishment gelyk aan die staat, apartheid, die Broederbond, die Akademie is. Sy aanbeveling vir bevryding is die aftakeling van die Afrikaner se magsmonopolie omdat dit onwettig en totalitêr is.

Die aanhangers van die "Nuwe Bedeling" kon nie uitsprake soos hierdie dawerend toejuig nie. Die verligte Afrikanerpers is in 'n krisis gedompel. *Rapport* (13.4.86) voer 'n eierdans uit om te verduidelik dat die koerant geen aandadigheid aan die pryswenner se toespraak het nie. Intendeel, die koerant is ontstem oor Breytenbach se "eensydigheid, vlak begrip van die werklikhede, vooroordeel en onverdraagsaamheid". Tog stel hierdie koerant die demokratiese reg van meningsuiting of vryheid van spraak hoog. Breytenbach verteenwoordig sienings waarmee mense met goeie oordeel en eerlikheid kan saamstem, soos die boosheid van die apartheidsstelsel wat deur die wet gesankisioneer word; die onduldbaarheid van rassisme as onderbou in 'n staat; die gevaar van burokratiese totalitarisme; die malheid van militêre

oplossings en bloed; die inspan van God voor die apartheidskarretjie.

Vir die Engelse pers reflekteer en simboliseer Breytenbach se odusseia van Staatsgevangenis tot Staatsteater en die gehoorreaksie daarop "the inner crisis and self-doubt of Afrikanerdom". Die kern van die verskil in Afrikanerreaksie op sy toesprake van 1973 en 1986 lê volgens die J.H.P. Serfontein (*Sunday Times*, 6.5.86) in die volgende: "In 1973 they did not understand the dangers he was talking about. But in 1986 they are feeling the heat of the flames behind, although they still dislike his recipe and what he says".

Die Afrikaner-establishment het gedurende die laat-tagtigerjare 'n wortel-en-stok-verhouding met Breytenbach. Toe die wortels van vervoegde vrylating en literêre pryse hom nie hokslaan nie, word die slaanstok van visumweiering weer ingespan (in 1987 toe hy sy siek vader wou besoek en in 1988 om 'n ere-doktorsgraad aan die Universiteit van Wes-Kaapland te ontvang). Daardeur word hy van die geleentheid ontnem om, in 'n tydvak van algemene en toenemende onrus onder teenstanders van die apartheidstelsel, gemoedere te kom opsweep vanaf 'n literêre podium. Die hantering van sy visumaansoeke was 'n handige illustrasiegeleentheid vir die Nasionale Party om te wys dat hy dit erns het met sy verkiesingsbelofte insake landsveiligheid. In teenstelling met wat gebeur het toe 'n visum in 1965 aan sy vrou geweier is, lok die visumonthoudings aan Breytenbach weinig openbare reaksie van medeskrywers en die publiek uit (sien Galloway, 1990: 255-260).

Die visumweierings weer Breytenbach egter nie uit die (literêr-) politieke diskoers nie en hy spreek vanaf verskillende platforms skerp kritiek uit teen die P.W. Botha-era en die "Nuwe Bedeling". Hy bemoei hom wel nie meer, soos in die voor-tronkfase, met ondergrondse politieke bedrywighede nie, maar is mede-inisieerder van 'n andersoortige ondergrondse aksie, naamlik die reëling van 'n hoogs geheime ontmoeting tussen die ANC en 'n groep progressiewe Suid-Afrikaanse meningsvormers in Dakar in Julie 1987.

Gedurende die Dakar-ontmoeting (sien Galloway, 1990: 260-264) was daar nie gelykstemmigheid oor strategie en proses onder die Afrikaanssprekende genooies nie, maar die gemene deler is dat hulle hul beywer het vir die skepping van 'n verenigde, demokratiese en nie-rassige Suid-Afrika (wat deur talle volksgenote as verraad teenoor die apartheidstaat én die Afrikanerdom beskou is). Ten spyte van bedenkinge wat Breytenbach het oor liberale opposisie, inisieer en neem hy deel aan ander onderhandelingsinisiatiewe wat ná Dakar momentum kry, byvoorbeeld samesprekings in Leverkusen in Duitsland en die Victoria

Waterval-beraad in 1989. Hy glo dat hy as skrywer 'n bepaalde verantwoordelikheid het, naamlik om 'n bydrae te lewer tot 'n regverdiger gemeenskap en die totstandkoming van 'n nuwe Suid-Afrikaanse kulturele identiteit.

Die reaksie op die na-tronkse Breytenbach in die tagtigerjare is uiteenlopend. Vanuit reaksionêre perspektief word hy steeds as volksverraaier veroordeel; hervormingsgesindes én ontnugterde verligtes span verskillende strategieë in om hom vir hulle saak te probeer opeis en sodoende in 'n veilige kulturele hawe tuis te bring; en die opkomende radikale faksie het onvrede met sy rol as onderhandelaar (sien Galloway, 1990: 301-318).

Hein Willemse (2002: 4) voer aan dat Breytenbach se rol as invloedryke wêreldburger in die ontplooiing van die post-apartheid Suid-Afrikaanse politiek nie onderskat mag word nie. Die historiese ontmoetings tussen die ANC en Afrikaanse skrywers en intellektuele waarvoor hy verantwoordelik was, "het bygedra tot die skepping van 'n politieke en intellektuele klimaat waar gesprekvoering, onderhandeling en die regularisering van die Suid-Afrikaanse politiek en sosiale situasie moontlik gemaak is. Vir hierdie sleutelrol in die ontknoping van politieke stilstand in apartheid Suid-Afrika het Breytenbach nog nie voldoende erkenning gekry nie".

Resepsie van die kunsuitstalling, *Painting the Eye* (1994)

Drie dekades na die verskyning van *Die ysterkoei moet sweet* vind Breytenbach se eerste kunsuitstalling, getiteld *Painting the Eye*, in die "nuwe Suid-Afrika" plaas. Die inskrywings in die besoekersboeke by die twee kunslokale in Kaapstad en Pretoria asook die resensies oor die uitstalling stuit herhaaldelik op die skok- en vervreemdingseffek van die skilderye. Dit eggo op 'n Rip van Winkel-wyse die uitsprake wat dertig jaar tevore rondom sy skrywersdebuut gemaak is.

Die publiek is geskok en verward oor wat hulle noem die perverseiteit, die pyn en morbiditeit, die kru effekte en die egosentrisme en sommige roep uit: Kak! Siek! Vrot! Kritici vergelyk op hulle beurt die skilderye met Breytenbach se gedigte (waaraan hulle intussen gewen geraak het) en voer aan dat die visuele nie dieselfde vervoering as sy woorde bring nie, dat hy minder van 'n sjamaan in sy skilderye is (Van Rooyen, 1994); dat sy verftoorkuns nie met sy woordtoorkuns kan vergelyk nie, omdat die speelse tot so 'n mate deur die morbiede oorheers word dat jy voel asof jy in 'n kamer met 'n lyk verkeer (Du Plessis, 1994). Nolte (1994) waarsku dat daar vir diegene wat dieselfde vervoering van

die visuele as van Breytenbach se woorde verwag daar minder sal wees as waarop gehoop is. Volgens een anonieme Unisa-kunshistorikus is die versameling derivatief en verteenwoordigend van al die -ismes van die eeu (aangehaal in Van Rooyen, 1994).

Daar word rondgetas na noemers, maar Breytenbach se werkswyse pas nie netjies in bestaande kategorieë nie, dit ontglip definisie en etiket. Die oorwegende reaksie is een van ongemak en onvrede, soos destyds met sy skrywersdebuut. Die rede hiervoor is óf omdat elemente van die werk geïsoleer en te lig bevind word (gemeet aan heersende kunskriteria) óf omdat daar nie vaste betekenis aan die skilderye toegeken kan word nie – en dit terwyl die geheel veel meer as die dele is en betekenis in die gapings tussen die elemente lê en daarom uitgestel bly (Galloway & Grobler, 1994).

In die vroeë negentigerjare, soos in die sestigs, is daar egter ook kykers wat bereid is om hulle oor te gee aan die transformerende skilder- en koplandskap van die kunstenaar en aan die flirtasie met betekenis. Een kommentator is verheug oor die wonderlike onsekerheid van die skilderye wat stof vir drome is (Stevens, 1994). Die skilderye ruk toekouers uit hul vasgegroeide konvensies van kyk en bevestig dat volgehoue rewolusie deel moet wees van die intellektuele lewe in hierdie land (Coetzee, 1993).

Resepsie van *Boklied* (1998)

Lank voor die tyd hits die pers die reaksie op Breytenbach se eerste drama, 'n opdragwerk vir die KKNK, aan: "Alle oë is op *Boklied*" (*Beeld*, 19.3.98). Die reaksie tydens die openingsaand is gepolariseerd en Andreij Horn (1998) van *Die Burger* som dit só op: "Grostes, ontstellend, die ergste tot nog toe in die geskiedenis van Suid-Afrikaanse teater. Brilljant en gereed om te eniger tyd die verhoë van Londen, Parys en New York te verower". Volgens Barrie Hough (1998) gaan Afrikaans en Oudtshoorn nooit weer dieselfde wees na hierdie omstrede, skokkende meesterstuk nie.

Die gehoorreaksie tydens die openingsaand wissel tussen ekstase en uitstappery. Nico Luwes (in Horn, 1998) noem dit 'n "orgasme van belewenis" en hy voorspel ons gaan jare van nou af eers beseft wat hier gebeur het. Dit is egter die uitstappers en hulle briefskrywende ondersteuners (van wie heelparty dit nie eers nodig ag om die affêre te sien nie) wat die meeste openbare aandag in die media kry.

Die genoemde openlike seksuele inslag van die stuk vang selfs hardebaardmanne onkant en laat ten minste een vroulike teaterganger

in nood na 'n dominee soek (in Horn, 1998). Die ontsteldes verdoem die stuk as die ergste vorm van banaliteit en braaksel (E.J. Rossouw, *Die Burger*, 9.4.98); platvloerse uitbeelding van naaktheid en seks wat 'n mens laat wanhoop aan wat as "kuns" voorgehou word en wat 'n struikeling vir swakkere broeders is (J.v.N. Lambrechts, *Die Volksblad*, 23.4.98); 'n oefening in "solipsistiese intellektuele masturbasie" (Geoff McMinn, *Die Burger*, 25.4.98); tipies van die nuwe neiging om Afrikaans te vervleg met banaliteit, seks, vloekwoorde en bespotting van God en daarom 'n verhoogstuk wat buite die raamwerk van Christelike beginsels val ("Onverkrampde Afrikaner", *Die Volksblad*, 2.5.98).

Drie ander invalshoeke vind ook 'n openbare podium in die *Boklied*-naskok. Die eerste hiervan is die "keiser-het-nie-klere-aan-nie"-perspektief (R.J.J. van Vuuren, *Die Volksblad*, 15.4.98; Gert van der Walt, *Die Volksblad*, 15.4.98; L Visser & K. Schoeman, *Die Burger*, 18.4.98; M. Murray, *Beeld*, 18.4.98; Gustav Barnard, *Die Volksblad*, 2.5.98). Die "aanslag-op-vrou"-invalshoek word ingegee deur Adèle Steyn van Bloemfontein (*Die Volksblad*, 24.4.98) en in sy reaksie daarop temper Nico Luwes (*Die Volksblad*, 28.4.98), van die plaaslike Dramadepartement, sy aanvanklike entoesiasme oor *Boklied* deur te sê dat dit goed sal wees as dit die Afrikaner laat teruggryp na religieuse en volksnorme. Die derde invalshoek is 'n "mens-tot-'n-dier-verlaag"-debat tussen 'n groenboontjiekokende huisvrou (Liz Barkhuizen, *Die Burger*, 7 en 27.4.98) en die digter Lina Spies wat vir die diere in die bres tree (*Die Burger*, 22.4.98).

Wat Etienne van Heerden (1998) skryf oor die man wat tydens die opvoering "dis stront!" roep en toe uitstap, kan ook van toepassing gemaak word op hierdie briëfskrywende volksjurie. Hulle is naamlik volgens hom terug in die "ou vertroostende patrone – Breyten is weer die oedipaal-stout seun; kaalgat is die mens nie gebore nie; Afrikaans is heiligdom, protea van die nasie".

Daar word ook vanuit georganiseerde groepsgeledere beswaar aangeteken. Die ATKV-Dames voel dat die moraliteit van ons mense deur hierdie tipe kuns afgekraak word (*Die Volksblad*, 9.4.98 en *Rooi Rose*, 27.5.98). Die Sakemanne-vir-Jesus verklaar dat *Boklied* 'n belediging vir die mens as kroon van God se Skepping is en 'n klap in die gesig van opgevoede Christen-teatergangers; hulle doen 'n beroep op inwoners van die Vrystaat om nie die toneelstuk by te woon nie (*Die Volksblad*, 23.4.98). Die HNP se woordvoerder oor kultuursake voer aan:

Elke Afrikaner wat nog waarde heg aan ons volk se Christelike geloof en die waardes en lewensbeskouing van ons voorgeslagte,

verwerp hierdie sogenaamde “kuns” met wrewel en algemene veragting. Dit is jammer dat Breytenbach, wat hom reeds op soveel maniere as vyand van die Afrikanervolk bewys het en tereg vereer is as wêreldbürger, nie liewers Engels as sy taal aanvaar nie en sy volksgenote spaar van die grenslose skande en vernedering wat hy met sulke “kuns” oor ons bring (*Die Afrikaner*, 24.4.1998).

Drie gemeentes van die Afrikaanse Protestantse Kerk in Bloemfontein versoek SUKOVS om nie met die speelvak van die stuk in hierdie stad voort te gaan nie: “Indien hierdie skynbare ‘nuwe benadering’ tot die kunste deur SUKOVS voorgestaan word, wat ‘n verdringing van Bybelse norme tot gevolg sal hê, moet die moontlikheid van veel sterker teenoptrede in die toekoms nie buite rekening gelaat word nie” (*Die Kerkblad*, 21.10.98). Die APK onderneem ‘n meningsopname oor *Boklied* “omdat dit nie meer oor die verryking van Afrikaans gaan nie, maar eerder oor die verwêreldliking van die Afrikanervolk”. Volgens die APK is die stuk ‘n “uitdaging vir dit waarvoor ons staan, want dit kom van ‘n Zen-Boeddhis af en hy het niks met Christenskap te doen nie”. In die meningsopname wat saam met ‘n plaaslike radiostasie onderneem is, stem minstens 622 mense teen die opvoering, terwyl slegs drie voel dat dit moet voortgaan (Bruwer, 1998).

Die heersende kunsopvatting wat hierdie reaksies onderlê, eggo dié van die sestigerjare en word deur een briefskrywer soos volg saamgevat:

Watter onsigbare mag bemeester meesters van die woord, die pen, die kwas om onder die dekmantel van kuns perverse drek op ‘n Afrikaner-kunste fees te gaan stort? Kry hierdie kunstenaars en hul ekstatische dissipels dalk in Parys se agterstrate die mitologie of in ander hole hulle inspirasie? Stellig so. Of is dit moontlik dat hulle nie besef dat die Bybel die grootste bron van skone, edele en reine inspirasie is nie? Ek verafsku wat hulle as kuns beskou; dit wat in buitelandse hole hoort. Ek ys as ek dink hoeveel Afrikaners hulself ‘n onreg aandoen deur *Boklied* by te woon en besmet te word (Jurie Steyn, *Die Volksblad*, 8.4.98).

Twee rubriekskrywers van *Die Volksblad* formuleer ook namens die volk hierdie kunsopvatting. Volgens Maretha Maartens (1998) is kuns ‘n gawe van God en dit moet tot Sy heiligheid wees; niks kan uit ‘n kunstenaar kom wat nie in die man is nie. Johan van Wyk (1998) vind dit so jammer dat Breytenbach nie sy wonderlike Godgewe gawe gebruik om te

spreek tot die hart van sy volk nie, maar vir 'n Boeddhis is dit seker nie moontlik nie.

Soos tydens vorige openbare debatte die geval was, is die ten-gunste-van-briewe in die minderheid. Dié briefskrywers plaas *Boklied* binne Breytenbach se (lewens-) oeuvre en wys daarop dat dit 'n beroep doen op intelligente en intellektuele speurwerk. Die argumente wat aangevoer word, is egter meestal ligvoetig, speels en terluiks in vergelyking met dié van die beswaarmakers en daarom maak dit nie veel van 'n duik in die volksborswering nie. Een briefskrywer vind dit jammer dat 'n verwickelde stuk soos dié deur briefskrywers gebruik word om penisangs (of is dit penisfrustrasie?) te verwoord (Marius Crous, *Die Burger*, 18.4.98). 'n Ander koppel die hewige reaksie aan die Afrikaners se aggressievlak (Johanna van der Spuy, *Die Burger*, 25.4.98). Een wil geprikkel en terselfdertyd bietjie opgevoed word in Afrikaans (Marie Dreyer, *Die Burger*, 30.4.98). Nog een meen "Breyten smokkel met ons koppe" (M. Maree, *De Kat*, Junie 1998).

Hierdie keer egter het kenners en kundiges opgeruk om lansies te breek vir *Boklied*. Een resensent beskryf die verhoogstuk as konsepkuns wat uiteindelik die deur na 'n veelseggende debat oor eksistensialisme en die skeppingsproses oopmaak (Botma, 1998) en 'n ander wys daarop dat dit 'n surrealistiese teatrale fantasie is wat diep sny en niemand wat Afrikaans hoog ag onaangeroerd kan laat nie (Boekkooi, 1998). Eben Meiring (1998a en 1998b) belig die aansluiting by die Frans-Afrikaanse toneelkonneksies en die eeue-oue skandemakertradisie van die toneel. Die raakpunte met die konvensies van die Griekse komedie-teater en die terugkerende temas en metafore in Breytenbach se oeuvre word uitgewys, asook sy Zen-Boeddhistiese werkswyse (Kobus Cronjé en Hein Viljoen in *Die Volksblad*, 21.4.98). In *De Kat* word *Boklied* die kapstok vir 'n besinning oor Jan Publiek en sy hantering van 'n wêreld sonder grense in die post-sensuur era (Els, 1998).

Die opvoering stuur 'n kultuur-filosofiese diskoers oor die Afrikaner en sy taal van stapel wat vanaf 'n ontbybyeenkoms op die fees uitkring tot artikels in koerante en vakjoernale. Een van die gesaghebbende kommentators van die post-1994 era, Hermann Giliomee, noem *Boklied* met sy digte intellektuele abstraksies 'n hoeksteen in 'n fees "wat een van die belangrikste arenas word vir die uitbeelding en vertolking van Suid-Afrika se voortstuwende metamorfose" en 'n toetsterrein "vir die vermoë waarop Afrikaans as taal en kultuur sy post-apartheidskrisis die hoof kan bied". Volgens hom verteenwoordig *Boklied* 'n mikrokosmos van die volk se voortbestaanstryd teen eksterne

en interne bedreigings. Voorbeelde van eksterne bedreigings is massamigrasie en massa-demokrasie. Interne bedreigings kom voor wanneer die denkers en skrywers van die volk voel dat die groepslewe 'n gevangenis word en wanneer hulle nie meer die behoefte het om in Afrikaans alles te beleef en verwoord nie. Breytenbach het die waagmoed en geloof gehad om die drama in Afrikaans te skryf en die Afrikaansheid daarvan te onderstreep met die aanwending van volksliedjies. Daar is ook 'n sterk suggestie in die drama van die Afrikaner wat as sondebok opgeoffer word ten einde revolusionêre verandering te laat slaag. Die positiewe tema is dat in die nuwe Suid-Afrika mense in die "oopspeel en inspeel op mekaar" gesamentlike areas van menswees ontdek en saam betrokke raak by gedeelde transformasie (Giliomee, 1998).

Twee artikels in *Fragmente* benut 'n lesing van *Boklied* vir onderskeidelik die denke van ons tyd (Duvenhage, 1998) en 'n religie vir ons tyd (Rossouw, 1998). In eersgenoemde geval word aangevoer dat die verhoogstuk "deel is van 'n tradisie waar kuns geen rusplek vind in 'n voltooid en afgeronde spekulatiewe geheel nie", maar in die skadu staan van "onvoltooidheid, onderweg-wees en die nomadiese". In die tweede artikel word twee religieuse houdings waaruit die mens die chaos probeer besweer voorgelê: die eerste is 'n houding waarvolgens die mens hom teen die chaos en die gebeure moet verskans (die monoteïstiese religie) en die tweede, wat *Boklied* voorstaan, is 'n "godlose religie" waarin die chaos en die gebeure ontvang en beleef word en die "godlose" verantwoordelikheid neem vir sy eie lewe.

Die aktrise en dramakundige Hermien Dommissie (1998) spreek haar bedenkinge uit oor die gebruik van 'n filosofiese maatstaf in die beoordeling van toneel. Sy het dit teen geleerdheid en toneel wat nie bedmaats is nie en teen die "verstaanbare gebrek aan dramaturgiese vakkundigheid" by Breytenbach wat daartoe lei dat hy "nie toneelmatige gestalte kon gee aan sy ongetwyfeld belangwekkende beskouings oor tydgenootlike werklikhede binne veral die Afrikanergemeenskap nie". Volgens haar is dit juis vakkundige dramaturge wat deur die eeue daarin geslaag het om "in universeel betekenisvolle toneelstukke iets van die menswees van 'n besondere gemeenskap of tydperk aan tydgenootlike gehore te kommunikeer". In 'n tydperk waarin die Afrikaanse taal in die spervuur staan, is haar versugting: "Wat het geword van ons Afrikaanse dramaturge? Waar is die vakkundige dramaturge wat die menswees van die Afrikaner in hierdie noodlotstryd in sy eie taal vanaf 'n verhoog openbarend kan laat spreek tot die harte van 'n volk wat daarna dors?"

Hierdie siening word aangegryp deur anti-*Boklied* rubriek- en briefskrywers en dit gee aanleiding tot 'n mini-debat binne die *Boklied*-diskoers oor die rol van filosofie binne die literêre kritiek. Dit kring ook uit na Helize van Vuuren se belangwekkende professorale intrede oor "Literatuur as moederland" waartydens sy waarsku dat "onverdraagsaamheid en parogialiteit die dood in die pot van ons Afrikaanse geesteslewe sal sit" (aangehaal in Norval, 1998).

Toonaangewende meningsvormers meen *Boklied* is in vele opsigte 'n waterskeiding – nie net vir die Afrikaanse toneel nie, maar ook in die Afrikaanse geesteslewe aan die einde van die twintigste eeu. Minstens een koerantredakteur verwys na hierdie "doodsklok-of-deurbraak-polemiek" as die "gesondste debat in tye, die mees versadigende tafelgesprek in weke" (*Die Burger*, 25.4.98). Etienne van Heerden (1998) doen 'n bestekopname van 'n fees waartydens Breytenbach Langenhoven se donder gesteel het in 'n "oorbekende Afrikaanse ruimte, stowwerig uit die *seventies* uit, so gerusstellend in sy irritasie, so volslae in sy paradokse". Indien die Afrikaanse kultuur nie besondere spronge gemaak het in die afgelope jaar of vier nie, is dit tyd vir selfondersoek: "Ons skeppende mense moet na onself kyk. Die volk sal wel agterna kom, gesangeboek in die een hand, skaaptjop in die ander. En as hulle nie agterna kom nie, biedem hulle. Hulle kan Langenhoven opstelletjies lees tot hulle volstruiskuikens uitbroei".

Akademici, kritici en die volk gesels oor *Boklied* en die afsluiting van die speelvak in Oudsthoorn, waar mense ten duurste betaal het vir kaartjies op die swartmark, word beskryf as 'n triomf. Die stuk word bekroon met die Herrie-prys en twee maande later oes dit nege Vita-bekronings in.

Resepsie van *Die toneelstuk* en *Die Burger*-volkstemming (2001)

Die KKNK van 2001 was veronderstel om die Breytenbach-driekunsfees te wees: 'n nuwe verhoogstuk, 'n doekboek-kunsuitstalling (gekombineer met konsepteteater) en musikale verwerkings van sy poësie (die *Om te Breyten*-konsert met verskeie kunstenaars se toonsettings van sy gedigte en die bekendstelling van die *Mondmusiek*-CD waarop die digter self sy verse voorlees met musiekbegeleiding). Maar toe kaap *Die toneelstuk* die publieke verhoog as loshand die mees omstrede gebeurtenis op die fees. Dit was skaars twintig minute op die planke of mense begin uitstap.

Andriette Stofberg (2001a) van *Die Burger* (hoofborg van die KKNK) som die uitstappers se emosies op as skok, walging, woede, ontsteltenis

en klagtes oor onverstaanbaarheid. In hierdie berig en in koerantbriewe (soos C.W. Erasmus, *Die Burger*, 11.4.01 en Sylvia, *Die Burger*, 17.4.01) word verwerpings opgestapel: ek voel vuil; ek kon liever twaalf biere gedrink het; gemors is gemors; onstigtelik, kru en ondeurdringbaar; 'n bespotting van die Here en van die wit mense; godslasterlik en 'n doelbewuste poging om weer eens die Christendom die slaansak van die digter se wrok teen die Afrikaner te maak.

Herman Wasserman (2001) wys daarop dat die hewige reaksie op *Die toneelstuk* heersende kunsopvattinge weerspieël. Aan die een kant is daar 'n selfgeregtige bravado en strydvlugtige opvatting van Afrikaanse kuns en kultuur en aan die ander kant 'n totale negering van vraagstukke aangaande kultuur en identiteit wat uitmond in 'n ontvlugting deur middel van oppervlakkige vermaak of fuifery.

Anders as wat die geval was tydens die resepsie van *Boklied* drie jaar vroeër, kom die literêre establishment en ander openbare meningsvormers stadiger uit hulle blokke met *Die toneelstuk*. Enkele stemme gaan wel tydens en kort na die fees op wat die stuk en die openbare reaksie daarop kontekstualiseer binne 'n breër raamwerk as dié van 'n gesellige feeslaer. Volgens Wasserman (2001) rig *Die toneelstuk* 'n uitdaging aan feesgangers om na te dink oor hulle religieuse beleving; dit toon 'n renons in slagspreuke en dogmas en bevraagteken oorgelewerde en vooronderstelde idees oor identiteit; dit trek die tentenne op en vier die kunste, die onsekerheid en die *vraag*. Johann Rossouw wys tydens 'n bespreking van die verhoogstuk daarop dat dit ironies is dat die Afrikaners vandag 'n reddende boodskap verwag van die digter-denker wat hulle self in die tronk gegooi het – en dit terwyl hy in sy stuk te hel sê vir redders en ghoeroes en vra dat elkeen vir homself moet dink (in Stofberg, 2001b).

Terwyl die eietydse segsmanne van die nuwe Afrikaner establishment (wat hulle beywer vir minderheidspolitiek, nuwe definisies van identiteitsvorming en 'n taalstryd) in die *Boklied*-dae 'n bepaalde soort politieke rol vir Breytenbach voorsien het, voel hulle nou ongemaklik daarvoor. Johann Rossouw (2001) voer aan dat *Die toneelstuk* 'n ontsettende ontnugtering met die politiek, wat gelykgestel word aan administrasie en magspele, oordra. Volgens hom is dit eerder nodig om te vra hoe lyk 'n "estetiese politiek" wat nuwe maniere van wees en van gemeenskap kan open. Hy takseer *Die toneelstuk* as drama van persoonlike bestekopneming en kritiek op moralisme en belydenis as 'n kragtige wekroep, maar as politieke kritiek is dit oorvereenvoudig en romanties.

Meningsvormers verbonde aan die Engelse pers voel Breytenbach is “far removed from political actualities; his intervention now retards rather than fosters that recreation of identity that white Afrikanerdom so desperately needs” (Willoughby, 2001).

Die reaksie wat *Die toneelstuk* van teatergangers ontlok – wat wissel van skokkende en onverstaanbare kuns tot die missit van die politieke pot van die dag – is bekende temas in die omhels-afstoot-dans van Breytenbach en die volk. Hierdie keer egter bou die reaksie op na breekpunt. Die uitstappery uit *Die toneelstuk* asook die ondeurdagte uitlating van Johann Roussouw (wat sy gehoor verkeerd gelees het) dat Afrikaners se afwysende reaksie Breytenbach kan vervreem en dat hulle hom “soos Christus, soos ’n lam ter slagting kan lei” (in Stofberg, 2001b), gee aanleiding tot ’n opportunistiese stukkie internet-joernalistiek aan die kant van *Die Burger*.

Die tegnikus wat op daardie stadium vir die plasing van nuusberigte op die webwerf van *Die Burger* se internet-uitgawe verantwoordelik was (en wat oënskynlik vrye teuels gehad het) het volgens ’n ingeligte bron die vraag bedink om lesers met die druk van ’n knoppie te laat stem oor of die volk Breytenbach moet vervreem of nie. Volgens ’n berig in *Die Burger* (20.4.01) het “sowat 80% van die respondente ten gunste van vervreemding gestem”. Hoeveel mense aan hierdie volkstemmery deelgeneem het, is nooit bekend gemaak nie en uit ’n navraag aan ’n ingeligte bron by *Die Burger* blyk dit ’n totaal onbenullige getal te wees. *Die Burger* het ook nie die aangeleentheid gekontekstualiseer of Breytenbach in die openbaar om verskoning gevra nie. Die skade wat hierdie vingerspeletjie aan die Afrikaanse kultuur- en geesteslewe berokken het, sal nog bereken moet word.

Breytenbach reageer op die stemvraag deur ’n brief in Engels aan die redakteur van die koerant te stuur. Die Afrikaanse weergawe daarvan word in *Die Burger* (20.4.01) gepubliseer:

Aangesien die vraag my waarskynlik in ’n mate aangaan, sou ek u en u lesers wou gerus stel. Onder geen omstandighede is ek ’n lid van u volk, of sou ek dit ooit wou wees nie. Ek vra om verskoning indien die verkeerde indruk geskep is. Indien die bevinding is dat ek tot die volk verwelkom behoort te word, kan ek net (beleeft) sê: Dankie, maar nee dankie. En nou kan u van kleinighede wegbeveeg en u bepaal by die doel van u “beroep”: om die nuus te dek.

Die rubriekskrywer Martie Meiring (2001) meen 80% van die volk mag wel gestem het om Breytenbach in die buitenste duisternis, ver weg

van die Afrikanerdom, te werp, maar dis die oorblywende 20% wat tel. Sy vra wat nou volg: Boikot? Die ander 20% sal dan 'n plan maak en dalk, soos die Russe tydens die vervolging van skrywers gedoen het, 'n samisdad-kultuur rondom Breyten skep. (Die *Rientelegram*-debakel bewys egter 'n jaar later dat hierdie soort private verspreidingskultuur ook nie vir Breytenbach gegun word nie.) Die "ander" bly egter self ondergronds tydens hierdie debakel.

Letterkundiges is volgens koerantberigte onwillig om op Breytenbach se brief kommentaar te lewer, maar dié wat hulle wel uitlaat daaroor (soos in *Die Volksblad*, 20.4.01) voel daar behoort nie veel kommer te bestaan oor 'n moontlike verwydering tussen Afrikaanse lesers en een van die taal se voorste skrywers nie. Ampie Coetzee meen dat die grootste gevaar is dat die gedagte kan ontstaan dat Breytenbach se werk moeilik verstaanbaar is: "Dit is nie waar nie. Hy was die eerste Afrikaanse digter wat van konvensie weggebreek het; 'n volksopvoeder wat die letterkunde betref. Hy sal nooit van die toplaag lesers vervreem raak nie. As mense hom dalk nie nou verstaan nie, sal hy wel later verstaan word". Louise Viljoen wys daarop dat Breytenbach homself in elk geval as 'n nomade beskou eerder as deel van 'n groep en dat dit gesond is dat daar 'n kloof is tussen so 'n ingewikkelde groepering soos die Afrikaanse volk en sy skrywers, anders raak die verhouding alte gemaklik.

Enkele openbare figure voeg hulle stem in een koerantberig (*Beeld*, 22.4.01) by hierdie ylgesaaide openbare reaksie vanuit die literêre establishment. Pieter Mulder, leier van die Vryheidsfront, meen dis nie vir ander om te besluit of Breytenbach 'n Afrikaner is nie; dis in elk geval net Afrikaners wat so wroeg oor wie Afrikaners is. Volgens hom veg Breytenbach vir Afrikaans en hy het waardering daarvoor: "Sommige individue gaan 'n mens nooit ingespan kry in 'n span of koukus nie. Dit beteken nie hy lewer nie 'n bydrae nie. Mense wat hom wil inspan, gaan moeilikheid kry". Frederik van Zyl Slabbert, sakeleier en oud-politikus, meen Breytenbach is besig om 'n dialektiese spel te speel; hy sal nooit ontken dat hy Afrikaanssprekend is nie, maar hy sal ook nooit saamgaan met eng definisies oor wie en wat hy veronderstel is om te wees nie. Danie Goosen, voorsitter van Groep 63, verkies om van die "Afrikaanse gemeenskap" te praat omdat dit losgemaak is van die eng definisie van Afrikaner. Hyself gebruik nie meer die uitgediende konsep "volk" nie en het begrip vir Breytenbach se sensitiwiteit vir die woord. Goosen vrees egter dat Breytenbach se definisie van homself as 'n trekvoël hom buite die politieke logika stel: "As kreatiewe gees behoort hy deel te neem aan die nuwe idioom in terme waarvan die Afrikaanse

gemeenskap homself stel". Hierdie aanmaning laat mens dink aan vorige soortgelyke laer-verruimende beroepe op Breytenbach.

Teenoor hierdie soort reaksie staan Etienne van Heerden (2001) se waarskuwing teen die Groot Geselligheid. In sy "Kopstukke"-rubriek voer hy (met sinspeling op die rumoer rondom *Die toneelstuk*) aan dat kultuur geen gesellige heenkome vir die kunstenaar behoort te wees nie: "Ons moet oppas dat 'n geslag sonder protes teen die eie verbygaan. Afrikaans moet 'n ruimte oopbakei en oopdink via sy mees kritiese, ongedurige geeste wat alles wat Afrikaans is krities ondervra. Dis wat die taal, en die kultuur wat dit dra, reikwydte en vitaliteit sal gee".

Dit is ironies dat die absurde afmetings van hierdie storm om Breytenbach uitgelig word in 'n "Voetnoot"-rubriek in *Die Burger* (die naaste wat hierdie koerant kom aan direkte standpuntname om die gebeurde). Hierin word die verwerping van die omstrede kunstenaar deur lede van die sogenaamde volk, wie en wat dit ook al behels, en sy needdankie sê vir volkslidmaatskap beskou as: "Die resultaat van jare se voetjie-voetjie tussen Breytenbach en sy post-apartheid 'volk' om die skade van misdaad, straf, skuld en skandes te probeer herstel. En dit nadat hy al die regte geluide oor taalbedreiging, nuwe soustreine en selfs 'n Afrikaanse universiteit in die Klein Karoo gemaak het". Reeds in die tyd voor die fees was daar volgens hierdie kommentator tekens van ongemak by Breytenbach omdat hy "so aan 'n vlagpaal vasgemaak word" en nou is die "ongemaklike vryery tussen Breytenbach en die breë Afrikaanse publiek skielik op 'n end". Die rubriekskrywer vind dit jammer dat daar weinig gekom het van 'n intellektuele debat oor die intellektuele vraagstukke (veral die kommentaar op Christelike dogma) wat aan die bod kom in *Die toneelstuk* asook van 'n herwaardering van Breytenbach in die konteks daarvan. Daarenteen is die toon van die openbare debat aangegee deur "uitstormers, filosowe wat allerhande snert oor die moontlikheid van verwerping deur die Afrikaners kwytgeraak het en die immer sensasie-soekende media wat die saak buite konteks opgeblaas het" (*Die Burger*, 21.4.01).

Hierdie volkstemming-debakel is 'n keerpunt in die sikliese omhels-afstoot-patroon wat die verhouding tussen Breytenbach en die Afrikanervolk kenmerk.

Die dans duur voort ... of nie?

Baie water het in die see geloop sedert Breytenbach tydens die Watervalberaad hom sterk uitgespreek het teen skuldgevoelens en selfkastyding wat selfkoesterend is. Sy motto was toe: "Bly beweeg, ver anderkant

bevryding. Niks is vir ewig gewen of gevestig nie. Of, waarskynlik, vir ewig verloor nie" (Coetzee & Polley, 1990). Hierdie woorde was profeties ten opsigte van sy rol as kunstenaar en intellektueel in die nuwe Suid-Afrika, soos blyk uit die resepsie van *Painting the Eye*, *Boklied* en *Die toneelstuk*.

Hy bou in die negentigerjare voort op sy omstrede reputasie as staatskritikus. Hy kruis in ope briewe en op openbare podiums swaarde met staatspresident Mandela en Mbeki en sy uitsprake oor die Waarheids- en Versoeningskommissie, openbare skuldbelydenis, die post-bevrydingsrol van die ANC, nuwe soustreine en die korrupsie van mag ontlok verontwaardigde reaksie uit verskillende oorde. Breytenbach vat sy kritiek op die nuwe politieke bedeling soos volg saam in 'n onderhoud met mede-Dakarganger, Max du Preez:

My teleurstelling kom seker daarvan dat ek baie jare geglo het (nouja, half geglo het, of wou glo) die ANC is 'n Bevrydingsbeweging. En toe die makkers in die stoele van mag inskuif (...) toe is dit business as usual – met die verskil dat die nuwe span 'n groot meerderheid verteenwoordig. Beter bedeling, goeie handves van menseregte, meer beskerming (in beginsel) teen staatsterreur, gesonder wette, maar ook dieselfde soort retoriek en geliegtery en 'n enerse gebrek aan onderskeid tussen party en staat. As mens buite rekening laat dat die ANC nie enige werklik diepgaande strukturele transformasie teweeg gebring het nie, geen daadwerklik opheffing of ekonomiese regverdigheid nie, geen 'nuwe nasie' uitgevind het nie, net minderheidsregering met meerderheidsregering vervang het en wel baantjies vir boeties geskep het – dan het ons seker nie veel om oor te kla nie. Die ANC kort net twee eienskappe: 'n etos en 'n visie (Du Preez, 2000).

Breytenbach voel hom aan die begin van die nuwe millennium nog steeds in die eerste plek "Afrikaan". In bogenoemde artikel verduidelik hy dat dit vir hom 'n kwessie van geografiese herkoms en kulturele afkoms is en dat dit 'n identiteit is waaraan inhoud gegee moet word deur 'n bewuste vereenselwiging en bemoeienis. 'n Meer presiese omskrywing van sy Afrikaan-wees gee hy aan as "'n witterige Afrikaans-talige Suid-Afrikaanse Afrikaan wat vir lang tye buite die vasteland vertoef". En dit is juis die Afrikaanstaligheid wat, soos in die voor-tronkfase, sy "intieme verset" dryf.

Hierdie verset "was nog altyd teen die kulturele en politieke magshebbers van Afrikaans (...) wat die taal en volk gekoop het"; "selfs tydens

my eerste hofsaak het ek probeer aanvoer dat my optrede 'n soeke na groter ruimte en verruiming en (mede)menslikheid binne die Afrikaner etos was". Noudat die Afrikaners nie meer in die magsposisie is nie, is dit makliker om 'n saak te maak vir Afrikaans en vir die skep van "kulturele ruimtes, van interaksie, van deel en verantwoordelikheid aanvaar vir mekaar, van wedersydse verryking en toegevoegde waardes, van die erkenning van [taal] vaardighede en toepaslikhede". Hy koppel hierdie keuse aan die oortuiging dat diversiteit nie net biologies belangrik is vir oorlewing nie, dit is kultureel, ekonomies en polities 'n bron van versekering en vooruitgang. "Die dialektiek tussen meerderheid en minderhede, tussen die saambindende of oorkoepelende en die spesifieke, tussen deelgoed en eie-goed (soos taal) (...) is nie net verrykend nie, dis 'n voorvereiste vir vooruitgang" (Du Preez, 2000).

Breytenbach se deelname aan podiums vir die Afrikaanse taal en kultuur (soos die Oorlegplatform vir Afrikaans, Groep 63 en die KKNK), sy aanvaarding van die Hertzogprys in 1999, sy uitsprake oor Afrikaans (byvoorbeeld in Du Plessis, 1998) en sy beroep op Afrikaanssprekendes om na hulle kulturele en sosiale regte om te sien, sorg vir nuwe etikette om sy nek. Hy word óf omhels as nuwe "kampvegter" vir taal en minderheidsregte óf afgestoot as "nieu regse" wat vasskop teen "nasiebou, regstellende aksie, die waarheidskommissie, die verloor van Afrikaans se bevoorregte posisie, die hervorming waarna [hy] so reikhalsend uitgesien het" (Van Heerden, 1997).

Die nabyheid aan eertydse Nasionaliste en die voorpratens van die nuwe Afrikaner-binnekring raak egter vir Breytenbach al knellender. In sy openingsrede vir die *Litnet*-aanlyn-skrywersberaad in 2000 deel hy woeste klappe uit na die "heersende apparaat se Groot Lieg", na die "ons groep" onder wie die spook en die duiwel los is ("wie is die 'ons' waarna verwys word? Afrikaners? Afrikaanses? Afrikaanstaliges? Afrikaanssprekendes? Afrikaner-Africans? Afrikaanserige Khois? Boere-Afrikaners? Baster Afrikane? Wat het ons in gemeen behalwe dat ons 'n vorm of 'n afleisel van Afrikaans besig...") en na al die kakafoonspelers in hierdie Gesprekshuis (Breytenbach, 2000).

Hy begin hom al meer verset teen die nuwe konstruksie wat die volk en die media van hom maak. Die kwetsende ope-brief-aanval wat M.C. Botha in reaksie op sy skrywersberaad-rede op hom rig op *Sênet* is 'n maaghou. Een kommentator (Greyling, 2000) vergelyk hierdie brief met dieselfde passie waarmee "Boetman" (Chris Louw) 'n paar maande vroeër Willem de Klerk (skepper van die konsep "verligtheid") gepak het. Naas kwetsende persoonlike kwessies rig Botha (2002) sy kritiek op

hoe Breytenbach sy stryd rondom Afrikaans voer:

Die nimmereindigende gesanik dat Afrikaans se status as taal besig is om in te kalwe op alle terreine van die Afrikaner se lewe, is niks anders nie as die stuip trekking van apartheid se dood. Die noodlot het dit nou maar so beskik dat apartheid en Afrikaans geslagte lank slaapmaats was. (...) Hoe hard ons ook al hier debatteer, en hoeveel bitterheid daar nog op koerante se brieweblaaië uitgebraak gaan word, dit gaan nie 'n aks verskil maak nie aan al wat op die ou end tel: wat moet gebeur, gaan gebeur. Tale sterf. Tale leef.

Botha verwyrt Breytenbach dat hy die volk gefaal het:

Hier het jy die gulde geleentheid verspeel om voorbrand te begin maak vir die einde van Afrikaans as amptelike taal, en ons soos 'n Moses van ouds die beloofde land in te lei. Jy keer egter soos 'n lafaard die rug op ons en snou ons toe: "Ons (waar's jou 'julle' nou?) moet veg vir die oophou en gebruik van die taal en daarom ook dat ons moet sorg daarvoor dat dit nie uitgeskuif word in die skole of aan die universiteite nie." As ondermyner het jy ons dus in die laaste instansie liederlik in die steek gelaat. (...) Die sirkel het gedraai. Jy het self die Hoëpriester en Hekwagter geword waarteen jy allig waarsku.

In 'n elektroniese omskrywe onttrek Breytenbach hom hierna aan openbare aanwesigheid in groepe omdat hy nie 'n simbool wil wees nie; omdat die debat (ook met sy toedoen) ongekende en verspote laagtepunte bereik het en omdat daar uiteindelik geen "linkse" teenhanger of deelname ontwikkel het vir die "regse" nie en ons nêrens gaan kom deur net te speel op reaksionêre vrese en etniese of selfs kulturele selfbehoud nie. In 2001 bou die reaksie op sy kontroversiële kunsuitstalling, *Dancing the Dog: Paintings and Other Pornographies*, en kriegelrighede tydens die Stellenbosse Woordfees op tot die resepsie-debakel van *Die toneelstuk* en die openbare verbranding in die volkstemming van *Die Burger*.

Sedertdien het sy stem stil geword in openbare gesprekke oor sake waarmee die voorpratere van die volk hulle besig hou. Die wil-tot-uitdrukking in die vorm van Afrikaanse poësie is egter vir hom 'n verslawing en daarom moet hy aanhou beweeg en skryf. Omdat die kommunikasieterrrein tussen hom en sy mense vergiftig en verrot geword het (of nie meer bestaan nie en niemand meer omgee vir wat hy mag bied nie), stuur hy vanaf middel Augustus 2002 'n aantal nuwe

verse elektronies aan vriende. In 'n opportunistiese skending van sy private ruimte (Galloway, 2002) word sy korrespondensie op ongekontekstualiseerde wyse aan die volksklok gehang in die *Riemtelegram*-rubriek (Diedericks-Hugo, 2002) van die elektroniese joernaal *Litnet*:

Jan Afrika, Jan Blom, Breyten Breytenbach. Die dae wat ons hierdie name op publikasies gesien het, is verby. In 'n e-pos boodskap aan 'n geselekteerde groep vriende en kennisse het Breyten Breytenbach te kenne gegee dat hy nooit weer in Suid-Afrika sal publiseer of in die openbaar gaan optree nie. Volgens Breytenbach het daar 'n onoorbrugbare kommunikasiegaping tussen hom en die Afrikaanse mense ingetree. Voortaan sal sy gedigte slegs aan die uitgesoekte groepie per e-pos gestuur word. Vir ons ander is dit dan: Vaarwel BB Lazarus!

Die *Riemtelegram*-skinderbrokkie gee aanleiding tot kwistige briefskrywery daaroor op *Sênet* waar jan-en-san-alleman Breytenbach ver kwalik dat hy hulle nie insluit in die geselekteerde groepie nie of hom afskryf op grond van "vroë seniliteit" en as "heel leeu kos wie se teenwoordigheid hier, al dan nie, nie werklik 'n problematiseringswaardige kwessie is nie". Een *Sênet*-saamprater noem sy besluit "'n verwaande, anaal-retentiewe gebaar – maklik die lafste gebaar onder skrywers wêreldwyd sedert die nuwe millennium". Briefskrywery in die pers bly ook nie agterweë nie en dit is duidelik dat hierdie penestoters nie Breytenbach se boeke sal mis nie, want hulle krul elke aand heerlik op in die kooi met 'n Engelse hygroman (Theo van Burick, *Beeld*, 14.9.02).

Die "jongste herrie" in die lang en ongemaklike verhouding tussen Breytenbach en die Afrikaner word in 'n artikel in *Beeld* ontleed (Nieuwoudt en Thompson, 2002). Afrikaanse skrywers soos Joan Hambidge, Henning Pieterse en Jaco Botha voel dat die keuse vir privaat-verspreiding waarskynlik 'n reaksie is op die internet-meningspeiling dat hy nie 'n Afrikaner is nie; dat dit sy goeie reg is en 'n jammerte en verlies; dat hulle sy ongemak met die Afrikaanse gemeenskap, die agterdie-klip literati en die nie-lesende plebs deel (in Prins, 2002a). Die Breytenbach-kenner, Ampie Coetzee, blameer die wit Afrikaners vir 'n lang rits mondsnoer-aksies rondom hierdie kunstenaar-intellektueel: die visumweiering, die belaglike tronkvonnis, die verwyte van terroris of kommuniste as hy iets skryf en van obseen as hy skilder, die meningspeiling om hom te vervreem. In dié konteks meen Coetzee dat Breytenbach voel hy lewer nie meer 'n bydrae nie en dat dit deels die rede is

vir sy besluit om nie meer werk hier te publiseer nie. Maar die “enigste vloek oor hom is dat hy nie poësie in Engels, Spaans of Frans – wat hy ewe goed ken – kan skryf nie. Hy móét dit in hierdie ou klein taaltjie skryf” (in Prins, 2002b).

Ferdi Greyling wys in die “Forum”-rubriek van *Beeld* op die spesiale verhouding wat Afrikaners met digters het – en dekades reeds is Breytenbach “ons groot digter”. Maar dit is ’n komplekse verhouding, want wit Afrikaners lees natuurlik nie eintlik (sy) gedigte nie en koop nie (sy) digbundels nie. (Hy wys daarop dat die gemiddelde verkope van ’n digbundel in Afrikaans 500 is; Breytenbach is ’n “topverkoper” met gewoonlik tussen 1 000 en 2 000 eksemplare.) Maar dieselfde mense wat nie sy digbundels koop nie, sal Breytenbach herken op straat, miskien omdat hulle instinktief weet dat digters met die magiese dinge werk en dat poësie op ’n manier belangrik is wat niks met geld te doen het nie. “Ons gaan armer wees sonder sy bundels. Hy en ons gaan verveliger wees sonder die krapperigheid tussen ons. En Afrikaners lees steeds nie gedigte nie” (Greyling, 2002).

Die laaste Breytenbach-digbundel, naamlik *Ysterkoei blues. Versamelde gedigte 1964-1975*, is in 2001 deur Human & Rousseau gepubliseer. Dit bevat die bundels uit die voor-tronkfasie wat nie meer in druk is nie. Hierdie versamelbundel sou die eerste in ’n meerdelige reeks wees, maar sedertdien is die publikasieprogram nie voortgesit nie. In 2002 wys Breytenbach die aanbod van ’n ere-doktorsgraad van die Universiteit van Pretoria van die hand. Is die stem van Breytenbach, wat volgens die commendatio “allerweë beskou word as die belangrikste lewende Afrikaanse digter” (Willemse, 2002: 5), stilgemaak?

As ware anargis, met ’n individuele sosiale verantwoordelikheid, was Breytenbach nooit deel van die gewaande volk-konstruksie nie. Hy is nie verlei deur die denke van die heersende hiërargie, meesters of norme nie. Hy is nie vioolspeler in die voorkamer van óf die maghebber óf die volk en sy establishment nie, maar bring verandering teweeg deur individuele optrede (tans deur sy betrokkenheid elders). In 2000 getuig hy dat ons in die nuwe Suid-Afrika die moeilike pad moet loop van permanente rewolusie (Du Preez, 2000). Hy het getrou gebly aan die rol wat hy reeds in 1964, die jaar van sy skrywersdebuut, uitgespel het vir die Afrikaanse skrywer en intellektueel:

Hy moet ook die gewete van sy gemeenskap beliggaam. Hy moet vooruit kan kyk en waarsku as hy dink ons raak die weg kwyt. Hy is ’n seismograaf en ’n weervoorspeller (...) Hy bewaar ons gemeenskaplike ervaring, die voetspore van ons langsame evolusie.

Hy moet sorg dat daardie kort paadjie wat ons tot dusver gekruip het nie toegroei nie. Hy moet sorg dat ons are nie verkalk nie. Hy is ons geheue en ons spaarbank, ons flitslig en ons horlosie – en as hy dit nie is nie, wie sal dit dan wees? (Breytenbach, 1964).

Is dit moontlik dat “die volk” Breytenbach toe wel uitgestem het en dat Afrikaanse uitgewers nie meer bemoeienis met hom het nie? Wie se verlies sal dit wees?

Aantekening

- 1 Hierdie artikel is ’n verwerking en uitbreiding van die artikel “Breyten en die volk” wat op *Litnet* verskyn het (Galloway, 2001).

Bronnelys

- Antonissen, Rob. 1965. Genadelose deernis. *Standpunte* 18(4): 59-61.
- Boekkooi, Paul. 1998. ’n Surrealistiese fantasie wat diep sny. *Beeld*. 14 April, 4.
- Botha, M.C. 2000. Aap op ’n tak. ’n Ope brief aan Breyten. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/senet/senet.asp?id=822>. Besoek: 28 Augustus 2000.
- Botma, Gabriël. 1998. Maer man se lied is kosbaarder as bok. *Die Burger*. 4 April, 4.
- Breytenbach, Breyten. 1964. Die swart kaart. *Sestiger* 2(1): 6-13.
- . 1982. Zuid-Afrika. Op het achtergrond altijd het gezang van terdoodveroordeelden als het ruizen van de see ... *NRC Handelsblad*. 11 Desember.
- . 1984. *The True Confessions of an Albino Terrorist*. Emmarentia: Taurus.
- . 1986. *End Papers*. London: Faber & Faber.
- . 2000. Die bobbejaan agter die bult. Skrywersberaad. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/seminaar/01breyten.asp>. Besoek: 12 Julie 2000.
- Bruwer, Pieter. 1998. Boklied reeds vóór opvoering in Bloemfontein in omstredenheid gehul. *Die Volksblad*. 17 April, 4.
- Cloete, T.T. 1965. Poësie van ontbinding. *Die Huisgenoot*. 23 Julie, 12-14.
- Coetzee, Ampie & Polley, James. 1990. *Crossing Borders. Writers meet the ANC*. Bramley: Taurus.
- Coetzee, Ampie. 1993. Breyten-kunswerke ‘ruk mens uit konvensies van kyk’. *Die Burger*. 30 Desember, 3.
- Coetzee, J.H. 1976. Die “geval” Breyten Breytenbach. *Woord en Daad* 16 (160): 13.
- Diedericks-Hugo, Carina. 2002. Riemtelegram-berig: “Onoorbrugbare kloof”: Breyten Breytenbach roep Afrikaanse mense vaarwel toe. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/rieme/breyten.asp> Besoek: 10 September 2002.
- Dommissie, Hermien. 1998. Is Breyten se “Boklied” ’n toneelstuk? *Beeld*. 17 April, 7.
- Du Plessis, Bertie. 1994. Verftoorkuns kan nie met sy woordtoorkuns vergelyk word nie. *Beeld*. 21 Februarie, 3.
- Du Plessis, Tim. 1998. As Mbeki Afrikaner debat stimuleer, sal dit pluspunt wees. *Die Burger*. 12 Maart, 13.
- Du Preez, Max. 2000. Breyten uncut. *De Kat*. Maart: 50-55.
- Duvenhage, Pieter. 1998. Boklied en die denke van ons tyd. *Fragmente* 1(2): 144-147.
- Els, Juan. 1998. Die laaste van die lang skêre. *De Kat*. Julie, 72-77.
- Galloway, Francis. 1990. *Breyten Breytenbach as openbare figuur*. Pretoria: HAUM-Literêr.
- Galloway, Francis & Grobler, Melanie. 1994. Painting the (judas) eye: die skildery as kyk- en skuiwergat. *De Arte* 49: 31-35.
- Galloway, Francis. 2001. Breyten en die volk. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/seminaar/07breytenbach.asp> Besoek: 30 Julie 2001.

- . 2002. Erns Grundling gesels met Francis Galloway. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/mond/galloway.asp>. Besoek: 18 September 2002.
- Giliomee, Hermann. 1998. Die huis van Afrikaans het baie kamers, wys fees. *Die Burger*. 11 April, 9.
- Greyling, Ferdi. 2000. "Jy, Breyten, het ons gefaal." Afrikaanse skrywers stoei op net. *Beeld*. 28 Augustus, 4.
- . 2002. Breyten gekén, tog ook misken. Sprekend van Afrikaners se verhouding met digters. *Beeld*. 19 September, 16.
- Grové, A.P. 1967. Tendense in die hedendaagse Afrikaanse poësie. *Standpunte* 20(5): 1-23.
- Hough, Barrie. 1998. Afrikaans in kale glorie! *Rapport*. 5 April, 16.
- Horn, Andreij. 1998. Breyten skok met seks op verhoog by fees. *Die Burger*. 3 April, 1.
- Louw, N.P. van Wyk. 1965. Oor Breytenbach en die APB-prys vir 1964. *Kriterium* 3(1): 1-3.
- Maartens, Maretha. 1998. Te vry vir 'n Boklied. *Die Volksblad*. 9 April, 10.
- Marais, Jaap. 1976. Linkses meet met dubbel maat oor Breytenbach. *Die Afrikaner*. 16 Januarie.
- Meiring, Eben. 1998a. "Boklied" aan bevrydende, surrealistiese kunsrevolusie te danke. *Beeld*. 22 April, 16.
- . 1998b. "Boklied" wys toneel bly maar skandemaker onder die kunste. *Beeld Kalender*. 14 Mei, 16.
- Meiring, Martie. 2001. Tagtig persent mag wel skoert sê, maar dis die twintig persent wat tel. *Die Burger*. 26 April, 14.
- Nieuwoudt, Stephanie & Thompson, Desmond. 2002. Die jin en jang van Jan Blom. *Naweek-Beeld*. 21 September, 9.
- Nolte, M.A. 1994. Enigmatiese Breyten. Maar skilderye minder as sy beste woorde. *Die Burger*. 4 Januarie, 4.
- Norval, Roline. 1998. Sonder elite kunswerke "is dood in pot". *Die Burger*. 23 Mei, 5.
- Opperman, D.J. 1965. Oor Breyten en die APB-prys. *Kriterium* 3(1): 3.
- Prins, Jo. 2002a. Breytenbach wil sy gedigte net met uitgesoektes deel. *Beeld*. 12 September, 12.
- . 2000b. "Afrikaners die rede" vir Breyten-besluit om SA deur te sluit. *Beeld*. 14 September, 5.
- Rossouw, Johann. 1998. Boklied. 'n Religie vir ons tyd. *Fragmente* 1 (2): 132-143.
- . 2001. Breyten agter tralies. *Naweek-Beeld*. 19 Mei, 10.
- Stevens, Muffin. 1994. The stuff of dreams. *The Pretoria News*. 16 Februarie, 9.
- Stofberg, Andriette. 2001a. Walging, woede oor Breyten-stuk op fees. *Die Burger*. 9 April, 3.
- . 2001b. Fel kritiek kan Breyten weer vervreem. *Die Burger*. 14 April, 3.
- Van Heerden, Etienne. 1998. Breyten het donder van Chief gesteel. *Die Burger*. 16 April, 4.
- . 2001. Te veel prysgegee onder dié geselligheid. *Beeld*. 15 Mei, 4.
- Van Heerden, Dries. 1997. Waar is al die linkses heen? *De Kat*. Februarie: 60-62.
- Van Rooyen, Johan. 1994. Breyten se beelde bly by jou spook. *Insig*. Februarie, 32-33.
- Van Wyk, Johan. 1998. Voel vere vir Boklied. *Die Volksblad*. 24 April, 8.
- Viviers, Jack. 1978. *Breyten. 'n Verslag oor Breyten Breytenbach*. Kaapstad: Tafelberg.
- Wasserman, Herman. 2001. Die belangrikheid van onverstaanbaarheid. [Aanlyn]. <http://www.mweb.co.za/litnet/seminaar/04wasserman.asp>. Besoek: 19 April 2001.
- Willemse, Hein. 2002. Motivering vir die toekening van 'n eredoktorsgraad aan die digter, Breyten Breytenbach. (Ongepubliseerde teks.)
- Willoughby, Guy. 2001. Wake up and smell the moerkoffie. *Mail & Guardian*. 22 Junie.